

אנציקלופדיה תלמודית

לעניני הלכה

מיסודו ויצירתו של הרב מאיר ברלין

בעריכת הרב שלמה יוסף זיין

ברך שלושים ושלשה

בתובה — לא יחשב

הוצאת אנציקלופדיה תלמודית בע"מ חל"צ / ירושלים

"יד הרב הרצוג" – איחוד מפעלים תורתיים-ספרותיים

ה'תשע"ד

יוצא לאור

בסיוע

משרד התרבות / מינהל התרבות - המחלקה למכוני מחקר תורניים

ובסיוע

קרן אברדיין (Aberdeen) באנגליה

סידור ועימוד: הרב שלמה רקובסקי

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע, לסדר

או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני אופטי או מכני אחר –

מהחומר שבספר זה, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

ISBN 978-965-445-020-1

נדפס בישראל תשע"ד – (2014) 5774 Printed in Israel

כל הזכויות שמורות להוצאה, כולל זכויות התרגום והקיצור

הוצאת אנציקלופדיה תלמודית בע"מ חל"צ

יד הרב הרצוג, רחוב שמואל הנגיד 30, ת.ד. 71111, ירושלים 9171002

אנציקלופדיה תלמודית לעניני הלכה

(בסוגריים: שנות הפעילות במערכת האנציקלופדיה התלמודית)

היוזם והמייסד

הרב מאיר ברלין (תש"ג-תש"ט)

המייסד, העורך הראשי הראשון, ומתווה הדרך

הרב שלמה יוסף זין (תש"ג-תשל"ח)

עורכים וראשי המערכת

הרב אפרים בורודיאנסקי (תש"ז-תש"נ) הרב שמעון סטרליץ (תש"ג-תש"ט)

הרב יונה מרצבך (תש"ג-תשמ"א) הרב אברהם פרבשטיין (תשי"ז-תשנ"ז)

הרב בנימין צב"י רבינוביץ-תאומים הרב מאיר דוד בן-שם (תשכ"א-תשס"ט)
(תש"ג-תשל"ד)

הרב יהושע הוטנר

מנכ"ל וראש מוסדות יד הרב הרצוג (תש"ג-תשס"ט)

הרב יוסף הכהן קליין

סמנכ"ל ומרכז המערכת (תש"ו-תשמ"ו)

הרב אהרן באט

סמנכ"ל (תשמ"ז-תשע"א)

הרב אורי דסברג

סמנכ"ל ומרכז המערכת (תשל"ז-תשמ"ג, תשנ"ז-תשע"א)

הרב חיים רוטמן

מרכז המערכת

(תשמ"ז-תשנ"ז)

הרב יהודה גור

מרכז המערכת

(תש"ב-תשי"ז)

המשתתפים בכרך זה

עורך ראשי
הרב זלמן נחמיה גולדברג
ראש מערכת [תש"נ-תשס"ט]
הרב רפאל שמואלביץ
מנהל כללי
הרב פרופ' אברהם שטינברג
ראש המערכת
הרב מאיר שמואלביץ

הרב נפתלי ארלנגר	הרב אליעזר שמואלביץ	הרב סער מיזל	הרב יצחק גולדשטיין	
הרב יעקב פינדרוס	הרב יצחק מיזל	הרב אריאל שוויצר	הרב שאול ליברמן	הרב ישראל יצחק אליאך
הרב אריה כץ	הרב דניאל יצחקי	הרב אפרים וייזר	הרב בצלאל דביליצקי	הרב יהונתן אושינסקי
הרב מאיר סגל	הרב שמעון מרדר	הרב ישעיהו מושקוביץ	הרב יעקב אוירבון	
הרב אהרן פלדמן	הרב עמנואל קוסובסקי	הרב דוד צבי הילמן	הרב עמנואל גרוסברג	
הרב יוסף קורמן	הרב שמואל (חגי) קרויזר	הרב ישראל הירשמן	הרב חיים יגלניק	
הרב אליהו קרופניק	הרב ישראל שציפנסקי	הרב דב מועד		

בהכנת כרך זה השתתפו אף חלק מלומדי בית המדרש ללימוד כתיבה תורנית ע"ש דב פרידברג

ראש בית המדרש
הרב סער מיזל

הרב בנימין לנדאו	הרב נתנאל איל
הרב משה רפאלי	הרב יוסף וינברגר
	הרב נתנאל ולדנברג
הרב שלמה רקובסקי	הרב דוד ארונובסקי
עריכה לשונית והוצאה לאור	מזכיר המערכת וספרן

כרך זה של האנציקלופדיה התלמודית
מוקדש בהערכה ובהוקרה רבה

לנדיבים הנכבדים

רבי דב פרידברג נ"י וגב' ננסי פרידברג ת'

על שנדבם לבם להעלות תרומה גדולה וחשובה
לאנציקלופדיה התלמודית

עם הכרך

כרך זה – שלשה ושלשים במנין – כולל את הערכים כתובה עד לא יומתו אבות על בנים. כרך זה ממשיך במלוא התנופה את המהפך בקצב העבודה של האנציקלופדיה התלמודית, שכן זו פעם ראשונה בשבעים שנות ההיסטוריה של האנציקלופדיה התלמודית שכרך שלם נשלם ונגמר בתוך ארבעה חודשים.

כפי שדווח בפתיחה לכרך ל"ב התרחש שינוי חשוב זה תודות לתרומתם הנדיבה עד מאד של **ר' דב פרידברג** נ"י ורעייתו **גב' ננסי פרידברג** ת' מטורונטו שבקנדה. תרומתם הנכבדה אף איפשרה לגייס ולהכשיר חוקרים חדשים, ובכך להגביר עד מאד את קצב העבודה על ערכי האנציקלופדיה התלמודית. בדורנו התברכנו ב"ה בתלמידי חכמים רבים, המקדישים זמנם, אונם ומרצם ללימוד התורה הקדושה ומגיעים להישגים מרשימים בידיעת התורה וההלכה. משך שנים רבות אנו משתדלים למצוא מתוכם את המוכשרים לכתיבה המתומצתת, המדויקת והמהימנה המאפיינת את האנציקלופדיה התלמודית מיום היווסדה ועד עתה, ולגייס חוקרים תלמידי חכמים בכל תחומי ההלכה שיש להם הכישורים והיכולות הנדרשים לכתיבה המיוחדת הנדרשת באנציקלופדיה התלמודית. בעזרתם האדיבה של מר פרידברג ורעייתו הקימונו בית מדרש על שמם להוראת כתיבה תורנית בראשותו של **הרב סער מייזל שליט"א**, שבו לומדים מועמדים מתאימים מבחינת ידיעותיהם בתורה לכתוב כתיבה תורנית המתאימה לאנציקלופדיה התלמודית. בדרך זו גייסנו בזמן קצר חוקרים מתאימים.

שותפות יששכר וזבולון בין האנציקלופדיה התלמודית לבין מר פרידברג ורעייתו הינה ברכה עצומה לכל עם ישראל בדורנו ובדורות הבאים עד עולם, והמשכה תאפשר בעז"ה לברך על המוגמר בתוך עשור שנים.

כאן מקום אתנו לתת תודה וברכה ל**ר' ראובן רובלוב** נ"י, נציגו של מר פרידברג, שאינו חוסך מאמץ, זמן ומחשבה לקדם את המפעל הגדול של האנציקלופדיה התלמודית, וכל זאת מתוך רוח טובה ונדיבה.

לכבוד ולעונג לנו להביע תודה והוקרה לגופים ולקבוצת אנשים חשובים עד מאד, שבעזרת תרומותיהם הכספיות ובעזרת פעילותם הציבורית יכולים אנו להמשיך במפעל הכביר והגדול הזה:

התודה והברכה **למשפחת רוהר** הנכבדה ממיאמי שבארה"ב, ובראשם אבי המשפחה הנדיב הדגול **מר סמי רוהר** ז"ל, אשר הרימו תרומה גדולה ביד נדיבה ובנפש חפצה לזכרה של אם המשפחה מרת **שרה (שרלוט) רוהר** ע"ה לבית קסטנר.

תודה שלוחה לנדיב התומך בהתלהבות בפרסומים תורניים, תלמיד חכם בזכות עצמו ומחבר סדרת ספרי "רץ כצבי" – הלוא הוא ר' **צבי רייזמן** נ"י, שסייע בתרומתו להוצאת כרך זה.

תודה וברכה שלוחה **לחוג ידידי האנציקלופדיה התלמודית** מהארץ ומהעולם שהואילו להרים תרומה למפעלנו ולסייע באחזקתו ובשגשוגו.

ברכה ויקר למינהל התרבות - המחלקה למכוני מחקר תורניים במשרד התרבות והספורט של ממשלת ישראל.

ברכה ותודה לקרן אברדין (Aberdeen) באנגליה על הסיוע לאנציקלופדיה התלמודית.

ברכתנו ותודתנו שלוחה **לחברי ההנהלה** הנאמנים והמסורים, אשר תורמים מזמנם וממרצם לקידום ענייני האנציקלופדיה התלמודית :

עו"ד דוד קירשנבאום	עו"ד שלום וסרטייל, יו"ר
הרב חנוך פיטרקובסקי	מר הלל ליבוביץ

כמו כן שלוחה תודתנו **לחברי העמותה** :

הרב הראשי הרב ישראל מאיר לאו שליט"א – נשיא יד הרב הרצוג

הרב שבתאי רפפורט	מר ישראל גור
הרב פרופ' נחום רקובר	הרב בערל ויין
פרופ' מנחם שטיינר	הרב נחום זוין
	הרב פרופ' נחום רבינוביץ

כאן מקום אתנו להביע תודתנו **לעובדים** המסורים והנאמנים עד מאד, הלוא המה : ראשית וקודם לכל - כל הרבנים העורכים, המבקרים והחוקרים, שאינם חושכים עמל כדי להוציא דבר מתוקן מתחת ידם. כמו כן יבואו על הברכה - היועצת המשפטית של יד הרב הרצוג עו"ד חנה חובב, מזכיר המערכת והספרן הרב דוד ארונובסקי, אחראי הוצאה לאור הרב שלמה רקובסקי, מר מרדכי וילק וגב' פרידה אייזן – מנהלי החשבונות, המזכירה הראשית גב' פסי' שיף.

הרב פרופ' אברהם שטיינברג

ניסן, ה'תשע"ד
יד הרב הרצוג
בנין בית הכנסת ישורון, ירושלים ת"ו

תוכן הכרך

הוראות לשימוש

לוח ראשי תיבות

כתובה

א-קפ

ג

א. מקורה וגדרה

החיוב / מה"ת או מדרבנן / טעם התקנה למ"ד דרבנן / אם כשכתב שטר היא מה"ת / למ"ד מה"ת כשלא כתב שטר / אם השיעור הוא מה"ת / הלכה / גדר החיוב: מגוף האישות / כתובת אלמנה ובעולה ונשואה אם הן מה"ת / כתובת ארוסה / כתובת בוגרת / כתובת מוכת עץ / כתובת אנוסה / כתובת מפותה.

יט

ב. שיעורה

מקור השיעור של מאתים זוז / טעם השיעור למ"ד כתובה דרבנן / שיעורה בכהנים ובמיוחסים / אם השיעור בכסף צורי או בכסף מדינה / הלכה / כשכתוב בשטר "דחזי ליכי מדאורייתא" / מעות א"י ומעות קפוטקיא / הלכה.

לג

ג. בכתולה ובשאינה בתולה

כתובת בתולה וכתובת אלמנה / בתולה מן האירוסין ומן הנישואין / מסרה האב לשלוחי הבעל / בוגרת / מוכת עץ / סומא / בביאת קטן וקטנה / נבעלה שלא כדרכה / גירת ושפחה משוחררת / שבויה / מחזיר גרושתו / בקטן שהגדיל ובגוי שנתגייר / בנישואי שוטים שנשתפו וחרשים שנתפקחו / במפותה ובבא על המשודכת / בבא עליה בנישואין אזרחיים / אילונית שרצה לקיימה / נאנסה בין אירוסין לנישואין.

מט

ד. האישות המחייבת

ארוסה / משודכת / מחזיר גרושתו / נישואי חרשים / נישואי שוטים / נישואי קטן כשהגדיל / בקידושי מיאון / בקידושי טעות ובתנאי / קידשה בתנאי וכנסה סתם / בעריות, בחייבי לאוין ובשניות / כשלא הכיר בה / בחייבי עשה / באשה שאין לה וסת / ברואה מחמת תשמיש / באילונית / בהחזקה עקרה / באונס שנשא את האנוסה / במוציא שם רע.

סח

ה. שעת חיובה

לא ניתנה ליגבות מחיים / כשמתה בחיי הבעל / גדר החיוב מחיים / במבזבז נכסיו / כשאמרו "יוציא ויתן כתובה" / במשומד / בשומרת יבם / כשחולצת ולא מתייבמת / באומרת מת בעלי / גדר התנאי "לכשתנשאי לאחר" / כשעדיין לא נישאה / בספק / במתגרשת ע"י שליח / בעדות על טביעה במים שאין להם סוף / במתגרשת בגט פסול / באסורה להינשא מחמת דבר אחר.

פד

ו. שעבודה

תקנת שמעון בן שטח / שלבי התקנה / כשלא כתב לה / כתובת ארוסה אם נגבית ממשועבדים / ייחוד מטלטלין בלא קבלת אחריות / ייחוד מטלטלין ותקנת שמעון בן שטח / ייחוד קרקע.

צח

ז. גבייתה

קולי כתובה / מבינונית או מזיבורית / הלכה / בזמן הזה / סובין / גביה ממטלטלין / טעם המחלוקת / גביה מן הבעל עצמו / גביה ממעות / מטלטלין של יתומים ולקוחות לר"מ / תפיסת מטלטלין / הלכה / גמלים שבערביא / תקנת הגאונים לגבות ממטלטלין / גביה משבח / דאינקי / גביה מן הראוי / שבח וראוי לאחר תקנת הגאונים / גביה ממלוה / הלכה.

ח. איסור שהייה בלא כתובה

הפוחת מן הכתובה אם מותר לשהות עמה / כשהתנאי בטל וכשהתנאי קיים / הטעם שהיא כבעילת זנות / איסור שהייה כשמחלה על הכתובה או מכרה / במעמיד ערב קבלן על הכתובה / במוחלת מנה מתוך מאתים / מחלה על העיקר ולא על התוספת / כתובה בלא שעבוד נכסים / אפותיקי מפורש שאבד / מחילה לאחר מיתה / כשחייבת לבעל ממון כנגד הכתובה / במורדת.

ט. המפסידות כתובתן

כשזינתה / זינתה באונס / אשת כהן שנאנסה / אשת כהן שנאנסה ואח"כ זינתה / בקינוי וסתירה / כשמותרת מטעם ספק ספקא / במקום שאמרו "תצא מזה ומזה" / עוברת על דת / עוברת על דת שרצה לקיימה.

י. בתנאי ובמחילה

הפוחת מן הכתובה / הלכה / בתנאי על שעבוד הנכסים / מחילה / ביאור מחלוקת האמוראים / כתיבת התקבלתי על יותר ממאה / הלכה, אם מחילה מועילה / מחילה לאחר זמן / חיוב כתובה חדשה לאחר מחילה / כשדעתם להתגרש או לכתוב כתובה אחרת / כשהמחילה מועילה אם חוזר ומתחייב.

יא. באומדנא* שמחלה

מחילה על שעבוד נכסים / באלמנה שלא תבעה / בניזונת מן היורשים / כשהשטר בידה / תבעה כתובתה / כשמתה / הכותב לאשתו קרקע כל שהוא / אימתי אומרים שמחלה / הלכה / במתנת בריא / הלכה / במתנת שכיב מרע בע"פ / כששייר לעצמו / כשכתב לאחרים / כשכתב לשם מתנה / כתב לה מטלטלין / בכותב כל נכסיו לאשתו / אם מוחלת לגמרי או רק על השעבוד / הלכה / כשלא קנתה / כשכתב שלא מדעתה או בדרך הערמה / כתב לה פירות או מקצת נכסיו.

יב. בספק

קעו הטוען שהפסידה כתובתה / טענת הפסד כתובה אם נחשבת כספק פרעון או כספק חיוב.

כתובים

א. מהותם

קפא קפא מי כתבם / ההבדל בין הכתובים לנביאים.

ב. הקריאה בהם

קפו ברות קהלת שיר השירים ואיכה / ברכה בקריאת ארבע המגילות / בהפטרות* / הפסקת פסוק באמצעו / טעמים / בשבת / ברכה על הקריאה.

ג. קדושתם ודינם

קצג ביחס לקדושת הנביאים / הנחת כתובים על נביאים / הקדמתם לנביאים במלכיות זכרונות ושופרות / ידים* או תרומה שנגעו בהם.

כתובים הבאים כאחד ע"ע שני כתובים הבאים כאחד

כתובת ארוסה ע"ע כתובה וע"ע שטר כתובה

כתובת בנין דכרין

א. התקנה וגדרה

קצט טעם התקנה / כתיבתה בכתובה, וכשלא נכתב / לא כתב האב נדוניא לבתו / בכתובה שאחרי הנשואין / מתה לאחר מות הבעל / זכיית הבנים: ירושה או מתנה / המוריש את הכתובה לבנים / בירור זכות הבנים / הצורך בשטר לראיה שלא מחלה / ספק / מחילת הבן / בזמן הזה / לפי מנהג המקום.

ב. האישות
ארוסה / יבמה / שניות לעריות / אנוסה / באשה שקנסוה להפסיד כתובה.

ג. לחלק מנשיו
מתה אחת מנשותיו בחייו / מתה אחת בחייו ואחת לאחר מותו / כשהשניה מתה קודם שנשבעה שבועת אלמנה / בני השניה כשלא נשבעה / כשיש בנכסים יתר על שתי הכתובות / כשאין לו בנים אלא מאחת מנשותיו.

ד. חיובי הבעל בכתובה שבכלל התקנה
תוספת כתובה / תוספת כתובה שאחר נשואין / תוספת נדוניה / נכסי מלוג.

ה. הזוכים בה
בנים ולא בנות / כתב האב כתובת בנין דכרין לבנותיו / יורשי הבנים / בנים שנולדו קודם התנאי / בכור / הלכה / הנכסים שמהם ניטל חלק הבכורה.

ו. הנכסים מהם נגבית
מטלטלים / בזמן הזה / בשעבד מטלטלים לעיקר הכתובה / במקום שנהגו לגבותה ממטלטלים / מנכסים משועבדים / שבח ופירות.

ז. כשנעקר דין ירושה של תורה
הדין וטעמו / טעם שיעור דינר / כשממילא אין דין ירושה מתקיים / שומת המותר / בהעלאת דמים / בהעלאת דמים בהסכמה / בהעלאת דמים הנעשית בדרך שומא / נכסים מרובים ונתמעטו / נמצא הנכס שאינו של אב / נכסים מועטים ונתרבו / ראוי / החשוב ראוי: ירושה / פקדון / חוב / עיסקא / בנכסים המשועבדים לאלמנת אבי האב / בקרקע החוזרת ביוכל / חובות האב לאחרים / כתובה / החילוק שבין כתובה לשאר חוב / חוב שחייב ליורשיו / מיעוט בחוב היתר על המותר / פרעון חוב כשאין שם מותר דינר / מותר דינר ממטלטלים.

ח. במוחלת או מוכרת כתובתה
במוחלת כתובתה / מוחלת חלק מכתובתה / המוחלת כתובת בנין דכרין / המוחלת כתובתה אם תתאלמן / במוכרת כתובתה לאחרים / בנותנת כתובתה לאחרים / במוכרת כתובתה לבעלה / הנפרעת כתובתה.

כתובת יבמה רנט-שכו

א. חיוב הכתובה
הדין וטעמו / גדר פטור היבם מכתובה / חיובו בתנאי כתובה / תוספת כתובה / נדוניה מהראשון / גרשה היבם והחזירה / מכירת נכסי המת המשועבדים לכתובה / הטעם שאינו רשאי למכור / עבר היבם ומכר / בא להשתעבד לכתובתה / כשמחלה היבמה שימכור / גרשה היבם והחזירה / הנכסים המשועבדים לכתובתה / מטלטלים בזמן הזה / גביית כתובתה מחוב / חוב היבם למת / נכסים משועבדים, לכתובת ארוסה / כתובת יבמה האסורה ליבם / חיוב היבם לאחר תקנת מאמר / בזמן הזה / שיעור הכתובה שתיקנו לחייבו / שאר חיובי ממון שבכתובת הראשון / חיובו בתוספת כתובה ונדוניה שהכניסה לו.

ב. כשאין לה כתובה מראשון
התקנה וגדרה / כשאינו יכול להוציאה / במגרשה מיד אחר יבום / שיעור כתובתה מהיבם / חיובו בתנאי כתובה / חיובו בתוספת כתובה / חיובו בנדוניה / האופנים שתקנו לה כתובה / כשאין נכסים אלא למקצת כתובה / כשאין נכסים לתנאי כתובה / כשהניח הראשון נכסים משועבדים / כשנפסדו נכסי הראשון לאחר היבום / כשהיתה אסורה לבעלה הראשון / בבא לקיימה / כשהיתה אסורה ליבם / ביבמה חרשת או אשת חרש.

ג. שטר כתובת יבמים
חובת היבם לכתוב שטר / חיוב הכתיבה כשאין לה נכסים מראשון / החיובים שכותבים

בכתובתה / כתיבת עיקר כתובה / מזונותיה ופרנסתה / עונה / תוספת כתובה / כתיבת הנדוניה / שאר התחייבויות שנהגו לכתוב בכתובה / נוסח שטר כתובת יבמים / כתיבת הזמן והמקום / כתיבת הצורך ביבום / כתיבת הטעם שאינו חולץ / רצונו של היבם לייבם / רצון היבמה והקמת שם / חיובי הממון / סדר כתיבת חיובי הממון שבכתובה / חיוב מזונות ופרנסה / לשון כתיבת החיובים הממוניים / שעבוד נכסי היבם / קבלת קניין וחתימת היבם והעדים / נוסח הכתובה כשאין לה מראשון / ביבם אלם או חרש / כתובת יבמים שאבדה.

שיט

נספח לערך – נוסח שטר כתובת יבמים

שכז-שלח

כתובת קעקע

האיסור ומקורו / טעם האיסור / הכתיבה והקעקוע / דרך השריטה / עמידות הכתב / מקום הכתיבה בגוף / כותב על אחרים / האיסור לזה שכותבים עליו / תוכן הכתיבה / סימנים ואותיות / בשינוי / על עבדו שלא יברח / מראית העין.

שלט-שמו

כתונת

מהותה / מין הבד / החוט / אריגתה / משבצותיה: בכהן גדול / בכהן הדיוט / מידותיה / בתי הידים / יחוד כותנות לכהנים / בבגדי לבן / בשינוי בגדים ביום הכיפורים / כפרתה.

שמז-תיב

כתותי מכתת (מיכתת) שיעוריה

שמז

א. הדין וגדרו

מקור הדין / גדר הדין / גדר הדין, לסוברים שהדבר חשוב כחתוך / גדר הדין לסוברים שבטלה איכות הדבר / ביחס לדין "כל העומד להישרף כשרוף" / בדבר שלא נזכר בו כמ"ש.

שסב

ב. האיסור הגורם את האיבוד

בדבר שמצוה לאבדו / באיסורים נוספים / בית ובגד המוחלטים / בגד המוסגר / באיסורי הנאה שאינם טעונים איבוד / בנשרפים / בנקברים / בנקברים ששורפם / בטעון נתיצה / בטעון הריגה / בטעון גניזה / בטעון איבוד מדרבנן / בעומד לאיבוד מחמת המציאות / בעומד לאיבוד מחמת ספק / בטעון שריפה לגבוה / במותר בהנאה באופנים מסויימים / כשבפועל אינו עומד לאיבוד.

שפ

ג כשיש לו היתר

בע"ז שיש לה ביטול / כשזוכה בה ישראל / כשניתנה לו ע"מ להחזיר / למפרע / בדבר שיש לו פדיון / בדבר שאפשר להישאל עליו / בדבר שאפשר לבטלו ברוב.

שפז

ד. השיעור

בדבר שאינו טעון שיעור / בטעון שיעור בפועל, מטעם צדדי / בטעון שיעור ממש, מחמת המציאות / בטעון שיעור במציאות משום חשיבות / בצריך להיות שלם מחמת המציאות / בטעון שיעור בארכו בלבד / בטעון שיעור בארכו ורחבו בלבד / בטעון שיעור בכמות או בנפח / רוב / בשיעור כל שהוא / בשיעור שאינו קצוב.

תב

ה. הדינים שנאמר בהם הכלל

בתקיעת שופר / בנטילת לולב / בסוכה / בציצית / באזוב / בגט / בסנדל של חליצה / בשחיטה / בכיסוי הדם / בקרבן / במנחות ונסכים / לגבי חיוב האיבוד / בדינים דרבנן / בתיקוני חצר ומבוי / בנר חנוכה / בענינים שאינם עניני מצוה / בטומאה / באכילת איסור / בדבר שהתורה ציתה עליו / כשלטומאת עצמם אין בהם כמ"ש.

כתיב חסר כתיב מלא ע"ע חסרות ויתרות

כתיבה ע"ע כתב; כתיבה

כתיבת ספר תורה

תיג-תע

תיג

א. המצוה והחייבים בה

תכלית המצוה / ספר שאינו לומד בו / ספר שאינו יכול ללמד בו את בניו / לא למד בספר שכתב / החייבים במצוה: אינו יכול לכתוב בעצמו / מומר וממזר / נשים / עבד, טומטום ואנדרוגינוס / זמן המצוה / כתיבת כמה ספרים / ברכה / הוצאת ממון לצורך המצוה.

תכד

ב. הספר

הספר שמצוה לכותבו / כתיבת חלק מספר / ספר שיש בו טעות בחסירות ויתירות / הלשון.

תכח

ג. מעשה המצוה

הגהה ככתיבה / בהכשר הספר / כתיבה על ידי אחר / לשם מקיים המצוה / בירושה / בקניה / במתנה / בעלות על הספר / כשאין הספר ברשותו / בשותפות / שותף שאינו מקיים מצוה.

תנב

ד. בשאר כתבי הקודש

המצוה בשאר כתבי הקודש / כתיבת ס"ת בזמן שתושבע"פ נתנה להכתב / קיום המצוה בשאר כתבי הקודש שלא בכתיבה.

תנט

ה. במלך

המצוה / טעם המצוה / המלך / אשה / זמן החיוב / הספר שמצוה לכתבו / הכתב / הגהתו / כתיבה לשמו / אבד הספר / מצותו כשאר ישראל.

תעא-תקעב

כתיבת סת"ם

תעא

א. הסופר

שאינו חייב בהנחת תפילין / גדר הפסול / במזוזה / בספר תורה / במגילת אסתר / בנביאים וכתובים / אינו מניח מחמת אונס / אינו מניח תפילה אחת / מניח מחמת הספק / הפורק מעליו עול מצוות / מומר לעבירה אחת / מומר להנחת תפילין / מומר להנחת תפילה אחת / מומר מחמת יראה / אינו מניח תפילין של ר"ת / מוסר לתיאבון / שאינו מוציא אחרים ידי חובתם / פטור ממקצת מצוות / אינו כותב לשמה / אינו כותב אזכרות לשמה / אינו יודע לקרוא / גר תושב / הסופר הראוי.

תפח

ב. מכשירי הכתיבה

הדברים שספר תורה נכתב עליהם / תפילין ומזוזות / מגילת אסתר / שאר ספרי נביאים וכתובים / מגילת סוטה / עור בהמה חיה ועוף / למצוה מן המובחר / עור דג / אין בידו עור אחר / עור רך / עור השליל למצוה מן המובחר / בעלי חיים האסורים באכילה / שחוטה או נבלה / עור של איסורי הנאה / איסורי הנאה הטעונים שריפה / עור שנעבד לעבודה זרה / מיני העורות שכותבים עליהם / מין העור בספר תורה / בתפילין / במזוזה / במגילת אסתר / במגילת סוטה / צבע העור / עור צבוע / עור מעובד לכתיבת ס"ת / בתפילין ומזוזות / במגילת אסתר / בשאר ספרים / במגילת סוטה / עיבוד העור לשמה בספר תורה / להלכה / בתפילין / במזוזה / להלכה / במגילת אסתר / להלכה / בשאר ספרי נביאים וכתובים / במגילת סוטה / חומר העיבוד לשמה / עשיית שאר תיקוני העור לשמה / דיו לכתיבת סת"ם / במגילת אסתר / שאר ספרי נביאים וכתובים / במגילת סוטה / עשיית דיו לשמה / הקולמוס / כתיבה באצבע / עשיית הקולמוס לשמה.

תקמב

ג. שרטוט

בספר תורה / בשאר ספרים / במזוזה / בתפילין / במגילת אסתר / שרטוט לשמה / שרטוט אחר הכתיבה.

תקנא

ד. מעשה הכתיבה

הזהירות בכתיבת סת"ם / זהירות מלפסול / היד שבה כותבים / כתיבת סת"ם שלא בידי / בידים מכוסות / כתיבה מתוך הכתב / הספר ממנו כותב / דרך הכתיבה מתוך הכתב / תורה

שגורה בפיו / בדיעבד / קריאה בפה לפני הכתיבה / הרהור / בכותב מתוך הכתב / בדברי פורענות / דרך הקריאה בפה / קריאת שם הוי"ה / בדיעבד / כתיבה לשמה / אם כתיבה לשמה מהתורה / להלכה / במגילת אסתר / כתיבה לשמה בכל אות / כתיבה תמה / כתיבה תמה שנתקלקלה / הצורך בכתיבה נאה / חקיקה / הדפסה / לפי השרטוט / הגהה.

תקעג-תרמ

כתיבת סת"ם כסדרן

תקעג

א. הדין וגדרו

בתפילין / במזוזה / בספר תורה / בנ"ך / במגילת סוטה / בפרשיות / סדר הפרשיות / בתפילין של ראש / צירוף פרשיות מתפילין אחרות / צירוף פרשיות מספר תורה / הקדמת של יד לשל ראש / מקור הדין / הפסול בשלא כסדרן / גדר הדין / בבת אחת / כשנמחק.

תקצו

ב. החשוב כסדרן

כתיבת האות עצמה / הקדמת מחצית אות / כשיש על המקצת שם אות / מחק המאוחר ושייר חצי אות / משיכת ועיבוי אותיות / פנים חדשות / תיקון אות שאין שמה עליה / כשיש בה צורת אות / תיקון אות מופסקת שצורתה עליה / כשנראית כב' אותיות / כשאין דרך לכתוב כן ב' אותיות / ההפסק שמותר לתקנו / חי"ת שנחלקה / אל"ף שנדבק היו"ד לגופה / קוצו של יוד — הקוץ התחתון השמאלי / הקוץ העליון השמאלי / הקוץ הימני / תגים / שרטוט / תיקון פסולים / הסרת עפרות זהב או שעה / מחיקת אות או תיבה יתירה / כשיש בה שינוי משמעות / תיבה או אות כפולה / כשאינו מוקף גויל / הפרדת תיבות מחוברות / כשיש הפסק בתיבה / כשיש הפסק בין תיבות / כשהשם מחוץ לשיטה / כשאין השורות שוות.

תרכו

ג. העברת קולמוס

על כתב שלא כסדרן / על כתב שלא לשמה / על כתב שאינו מתקיים / על כתב שאינו שחור / כשנמחקו קצת / כשנמחק הכתב הישן.

תרלב

ד. בשמות הקדושים

בשם הוי"ה / כשנתקלקל / שאר שמות / נטפלים / שרטוט.

תרמא-תרנח

כתל מערבי

תרמא

א. מהותו ומעלתו

החומה שהוא חלק ממנה / עובי הכותל / הכנסת אצבעות לחורי הכותל / המקום הסמוך לו / מעילה ושימוש באבני הכותל / שבירת אבניו / גניזת אבניו / תיקונו / כמקום השכינה / כונה כנגדו בתפילה / לעתיד לבא.

תרנא

ב. כבודו ומנהגיו

קריעה על ראיתו / אמירת פסוקים על ראיתו / הנהגת כבוד סמוך לכותל / עמידה ואחוריו אל הכותל / חליצת נעלים / נישוק אבניו / הטמנת פתקאות / הדלקת נרות עליו / תפילה לידו / מעלת התפילה בסמוך לו / כיוון התפילה בכותל / תפילות מיוחדות / תשעה באב / ריקודים בסמוך לו / אבנים שהשחירו ועלו בהן עשבים / כינויו כ"הכותל" סתם / עליה לרגל / וידי מעשר.

תרנט-תתנו

כתמים

תרנט

א. דינים וגדרם

הדין מן התורה / טומאת דם הכתם עצמו / בישינה קטנה ושוטה / כשיש לתלות הטעם שלא הרגישה / באומרת שודאי לא הרגישה / כשהרגישה / הדין מדברי חכמים / גדר הגזירה / הטעם שאין אומרים ספק דרבנן להקל / הטעם שאין אומרים ספק ספיקא להקל / טומאתה / מנין ימי נדה לכתם / מקולקלת למנינה / בזבה / בראיה שלישית של זבה / ראתה כתם ואחר כך ראתה דם / כשהיו כתמה וראיתה באותו יום / תליית כתם בכתם / מראה הכתם / כתם שאבד / הרחקות / הפסק טהרה / הפסק טהרה מבעוד יום / המתנה מחשש פולטת / שבעה

נקיים בזמן הזה / ברכת הטבילה / בטבילה שמחמת ספק / קביעת וסת או עקירתה / בימי טוהר / כתמי גויים / כתמי כותים / כתמים הנמצאים בערי ישראל / הנמצאים בערי כותים.

ב. מקום מציאתם

תרפח / נמצא על בשרה / על שוקה / על פרסותיה / על עקבה / על ראש אגודלה / על ידיה / על חלוקה / ספק אם היה למעלה מהחגור / נזקרה / על חלוקה מבחוץ / בצידי הבגד או באחוריו / על בית יד של בגדה / לבשה כמה חלוקים / בגד שהשתמשה בו בשנתה / על מיטתה וסדינה / כתם על בגד של אחר / נמצא דם במקום שעברה בו.

ג. על מקום שאינו בדוק

תשא / כתם על דבר שאינו בדוק / על גופה / הבודק / עד מתי הוא בחזקת בדוק / דבר בינוני / בגד מן השוק / בגד שלבשה בימי נדתה / בגד שנתכבס, אינו בחזקת נקי / חזקה שנבדק / כשהתכבס על ידי גויה או שפחה / כשהבגד בפנינו וידוע שלא נבדק / כשלא ניתן לבדקו / בדיקה על ידי כיבוס שני / בדיקת מקדיר או מגלד / בדיקות בבגד בדוק / בדיקות בבגד שאין ידוע אם נבדק.

ד. על דבר שאינו מקבל טומאה

תשיב / הכלל וטעמו / על דבר המקבל טומאת נגעים / על כותל בית / על דבר המקבל טומאת מדרס / על גבו של כלי חרס / על דבר שאינו מקבל טומאה, כשטמא במשא / על דבר טמא / על דבר המקבל טומאה מדרבנן / על דבר שאין בו שיעור לטומאה / כתם שטמא מספק מהתורה / כתם הנמצא במשקים.

ה. על בגדי צבעונים

תשכב / הכלל וטעמו / הלכה / לבישת בגדי צבעונים / בגד הסמוך לבשר / כתם שטמא מספק מהתורה / בגד צבוע שמראה הדם ניכר בו / עורות הצבועים בידי שמים / בגד שנצבע בלבן / כלים צבעוניים / בגד שחלקו צבוע.

ו. שיעורם וצורתם

תשכט / שיעור הכתם / טעם שיעור כגריס / במקום שמצויים פשפשים / בזמן שהמאכלות קטנות / במקום שאין לתלות במאכלות / משנהגו שבעה נקיים בראיית דם כחרדל / אחר הרגשה / כגריס מצומצם / ספק שיעור / כתם ארוך / כתם שארכו כרחבו / כתם עבה וכתם שהתפשט / טיפים טיפים / קמטים / שני כתמים זה על זה / הרגה מאכלות או שהיתה מעוכה בכתם / בצירוף תליה נוספת / כתם שעל בשרה / כתם שעל בגדה ועל בשרה / שחור / כתם במראה טוהר וטמא / צורת הכתם על בשרה / צורת הכתם על בגדה / היקף לובן.

ז. תליה שאינם מן האשה

תשנח / כשרוב ימיה טמאים / אחר הרגשה / הנידונים בתליה / המינים בהם תולה / בצבע שונה / בצבע דומה / כשיש בו כמה מיני דם / ההתעסקות שתולה בה / בספק אם נתעסקה / הרגה מאכלות / במאכלות גדולה / בכמה מאכלות / הרגה פשפש / הרגה כמה פשפשים / מהות שוק של טבחים / עיר שיש בה חזירים / בזמן הזה / תליה במכה / מקום המכה / בבגד שהתכסתה בו בלילה / תליה בכנה ובבעלה / בשכיבה אצלה / בנגיעה בה / המכה / תליות נוספות / בגד שלבשה קודם שנסתלקו דמיה / המקום שנמצא בו הכתם / על בגדה / על בגדה מבפנים / על בשרה / בשאר תליות / על בשרה ועל בגדה / על בשרה במקום מגולה / כשיש דם על ידיה / אין מחזיקים ממקום למקום / כשסמוך לכתם מגופה / תליית כתם גדול בדבר מועט / בשתי נשים / צירוף תליות / תליה מחמת לכלוך / בנייתו על הבגד / תליית כתם תחתון בעליון: הכלל / בכתמים שבבשרה / כשהעליון בגופה ואין בו גריס / בנזקרה.

ח. בשבעה נקיים

תת / כתם בשבעה נקיים / תליית כתם בשלשת הימים הראשונים / לא בדקה בשלשת הימים הראשונים / פסקה ראיתה לפני ספירת הנקיים / כתם שנמצא לאחר היום השלישי / תליה

בדבר שהיה לפני השבעה נקיים / תליית כתם בשיעור פחות מכגריס / בזמן הזה / אבד הכתם / תליה במכה / תלית כתם בימי נדתה / תליה בחלוק חברתה מימי נדתה / בספירה שנסתרה מחמת כתם / בראיה שאינה גמורה / על דבר שאינו מקבל טומאה / על בגדי צבעונים / לבישת בגדי צבעונים / תלית כתם תחתון בעליון.

ט. במסולקות דמים

מעוברת, מניקה וזקנה / קטנה שהגיע זמנה לראות / בת י"ב שלא הביאה שתי שערות / אינה בת י"ב שהביאה שתי שערות / קטנה שלא הגיע זמנה לראות / כתם שודאי בא מגופה / כתם בבשרה / בבעולה ונשואה / קטנה שראתה / בשופעת / במדלפת / פסקה לראות.

י. כתם הבא מכמה נשים

כמה נשים שלבשו חלוק אחד / התכבס החלוק בין אחת לחברתה / אחת ארוכה ואחת קצרה / התכסו בבגד בלילה / אחת לבשה ביום ואחת בלילה / שלש נשים שישנו משולבות במיטה אחת / כשאין משולבות / בכתם שנמצא על הסדין / כשחלקן בדקו ונמצאו טמאות / כשהיו בזו אחר זו / כשחלקן בדקו ונמצאו טהורות / כשכולן בדקו ונמצאו טהורות / כשאחת נתעסקה בכתמים / כשאחת מסולקת דמים / כשכולן מסולקות דמים / כשנמצא שלא בזמן וסתה של אחת / כשאחת נדה או זבה קטנה ביום הראשון / זובה קטנה ביום השני או גדולה ביום השביעי / כשספרה שבעה נקיים ועדיין לא טבלה / כשאחת מהן גויה / כשאחת מהן דמיה טהורים / כשאחת טמאה מחמת כתם.

יא. כשאפשר לברר שאינו דם

העברת סממנים / קודם העברת הסממנים / הסממנים ואופן נתינתם / כתם שעובר על ידי רוק.

יב. בעד בדיקה

הבדיקה / כשאין בו כגריס / כשאין בקיאים במראות / במקום שמצויות כינים קטנות / קינוח / כשיש מאכולת רצופה / כשרצופה במקום הדם / בקינוח סמוך לאותו מקום / הניחתו תחת הכר / הרגשה / טחתו ביריכה / בשאר תליות / עד שאינו בדוק / כשאין לתלות במאכולת / הרגשה קודם שבדקה / ספק בדוק.

כתנת ע"ע כתונת

ל [האות]

א. צורתה

ראשה / עוקצים / הצואר וחיבורו לגוף / אורך הצואר / כיוון הצואר והראש / גופה / ירכה ומושבה / כתב ספרדי / למדי"ן גדולות וקטנות.

ב. למדי"ן מיוחדות

בין האותיות / למדי"ן משונות.

ג. הברתה ושימושה

לא בשמים היא

חידוש מצוה והלכה / פסיקת הלכה והכרעת ספקות / הלכה: הסוברים שאין משגיחים / אמיתות הגילוי / הלכה: הסוברים שמשגיחים בגילוי / פסיקה כאחד החכמים / הוכחת הלכה ממעשה שנתגלה משמים / דבר שנתגלה על ידי שאלה / הטעם / בירור המציאות / נביא שאמר הלכה בשם חכם / הגילויים / בבניין המקדש.

לא הוכשרו למלאכת שמים ע"ע מן המותר בפין

לא המתים יהללו יה ע"ע אתרוג וע' לולב וע' מת

לא חציף איניש

תתפג-תתקו

א. החזקה וגדרה

תתפג

החזקה וגדרה / תוקף החזקה / האישים / כשעושה המעשה אינו ידוע / בשינוי הזמן / כנגד בירור אחר / כשכנגדו מכחישו / במודה שעשה מעשה חוצפה / כשעשה כבר מעשה חוצפה / כסברא בביאור הכתוב.

ב. החשוב חוצפה

תתצא

כניסה לרשות חבירו ולקחת חפציו / טענת שקר בפני המכיר בה / שקר העשוי להתגלות / זלזול בהורים וחכמים / לעבור עבירה בפרהסיא / להחזיק עצמו בכהונה / מעשה שצריך לעשותו כראוי / טענה שיש לה סיוע.

ג. דינים שהחזקה משמשת בהם

תתצח

להחזיק ממון / להוציא ממון / נגד חזקת מרא קמא / בכתיבת שטר לאדם לא מופך / שבועת היסט / באיסורים / בדבר שבערוה / בהכשר גט.

ד. בחשש להבא

תתקד

בחשיבות שטר שאינו מקיים / בחיוב לדעת מי מכר לו / בהתרת נדר / בכלי לקנין חליפין.

לא טובה השמועה

תתקז-תתקטז

א. הדין מקורו וגדרו

תתקז

גדר הדין / כשאין העם פרוצים בעריות / המלקות / התראה / הקריאה בשעת המלקות / בית הדין המלקה / ביזוי ונידוי / תשובה.

ב. השמועה

תתקיב

הקול / כשיש רגלים לדבר / יחוד / מעשה אחד / האיסורים / שמועה על אשת איש.

לא יבדיל ע"ע חטאת העוף

לא יבנה ע"ע חלוצה: איסורה לחולץ ולאחים. וע"ע חליצה וע' יבום וע' יבם יבמה וע' יבמה שאינה עולה ליבום

לא יגוש ע"ע שמיטת כספים

לא יגרע ע"ע עונה וע' שאר כסות ועונה

לא יהא חוטא נשכר

תתקיז-תתקכו

המשמעויות השונות של הסברא / השימוש בה / בתורת מקור וראיה / בקנסות דרבנן / בתשלומים להנהגת אבלות / בתורת טעם שלא לפטרו מקנס / בשוגג ובאונס / במוחזק כחוטא / נשכר במניעת הפסד / נשכר במובן של אינו עדיף.

לא יהא טפל חמור מן העיקר

תתקכז-תתקלז

א. הכלל וגדרו

תתקכז

ב. הטפל

תתקלא

תולדה / טפל במציאות / הלמד מחבירו / תולדה לאיסור תורה.

לא יהיה כלי גבר על אשה ע"ע לא ילבש

לא יהיה כקרח וכעדתו ע"ע כהן וע' מחלוקת

לא יהיה לך אלהים אחרים ע"ע אמונת ה' וע' יחוד השם: האיסור להאמין בזולתו, וע' עבודה זרה

לא יהיה לכהנים הלויים חלק ונחלה ע"ע ארץ ישראל וע' חיבי מלקיות וע' כהן וע' כל מילתא וכר' וע' לוי

לא יהיה קדש לא תהיה קדשה
בתקלז-תתקמב
במנין המצוות / פירוש המלים קדש וקדשה / הלכה.

לא יוכל לבכר ע"ע ירושת הבכור

לא יומתו אבות על בנים
תתקמג-תתקס

א. בדיני אדם
הדין ומקורו / המקרא ממנו למדים / הצורך ללמוד מהכתוב / בבנים האוחזים מעשה אבותם / בנים קטנים / מורד במלכות / קנסות חכמים / הלבנת פנים על חטא בניו / בחרם ונידוי / לפסול לכהונה / אופנים שמענישים את הבנים / בעיני כבוד / בהוראת שעה / בגוי.

ב. בדיני שמים
באוחזים מעשה אבותם / עונש הבנים / החטא שעליו פוקדים את הבנים / עבירות שזרעו נענש עליהן / האוחז מעשה בנו / בבנים קטנים / החשובים קטנים / עוון אמהות / כפרה ביסורי הבנים.

לא יוסיף ע"ע חובל

לא יחבול רחים ורכב ע"ע משכון

לא יחשב ע"ע מחשבה בקדשים וע' פגול

הוראות לשימוש

- א. כוכב המסומן אחרי מלה, או אחרי מלים המחוברות במקף, כגון: אותיות*, חמשה-עשר-באב* וכיוצא, מורה שזהו שם של ערך באנציקלופדיה, ועל הקורא לעיין בפנים הערך המסומן.
- ב. בשמות של ערכים, המסומנים בכוכבים, שלפניהם באו אותיות השימוש, על הקורא לעיין באנציקלופדיה לפי עיקר השם.
- ג. הכתיב בפנים הערך הוא לרוב מלא, חוץ מפסוקי התנ"ך, הבאים לפי הכתיב שבתנ"ך על פי המסורה. הכתיב של שמות הערכים בא על פי רוב חסר, לפי כללי הדקדוק.
- ד. בסוף כל משפט בפנים הערך (סוף משפט מסומן בדרך כלל ע"י פסיק, ורק בסוף ענין ע"י נקודה), מופיע מספר, המציין להערה שבה מובא מקורו של אותו משפט. לעתים יש משפט ארוך, המכיל, מלבד עיקר הדבר האמור בו לענין הערך, ידיעות שונות שהקורא זקוק להן כדי להבין את המשפט, או שהוא מביא דעות שונות בענין אחר, שרק לפיהן קיים הדין המובא, וכיוצא; בסוף כל ידיעה או דעה כזו נמצא מספר, המציין להערה שבה מובא מקורה, ואילו ההערה שאליה מציין המספר שבסוף המשפט הארוך, הרי היא המקור למשפט כולו (המכיל, כאמור, מספר ציונים). במשפטים שבהם יש חלק המוקף בקווים מפרידים, אין המקור מתייחס לאמור במוקף, ומקור הדברים שבמוקף מובא בהערה המצויינת על המשפט המוקף. ויש שנוספו במוקף כמה מילות הסבר, בלי ציון מקור.
- ה. כאשר מובאים בהערה מספר מקורות לאותו דבר, הם מופרדים זה מזה ע"י סימן נקודה-פסיק (:). בדרך כלל מובאים המקורות לפי סדר כרונולוגי.
- ו. כאשר מובאים דברים ממקור המסתמך על דברי מקור קדום לו, או על דין ידוע, הרי בדרך כלל במשפט הראשון בהערה מובא אותו מקור קדום או המקום בו נתבאר אותו הדין, (או הפניה למקום אחר באנציקלופדיה, ששם מובא אותו הדין ומקורותיו), משפט זה מסתיים תמיד בנקודה. ובמשפט הבא אחריו מובא המקור, המסתמך על אותו מקור קדום או על אותו דין.
- ז. משפטים בהערה המסתיימים בנקודה, כל אחד מהם עומד בפני עצמו, ואינו המשך למשפטים הקודמים לו, אלא סובב על האמור בפנים, (לדוגמא: רש"י שם, אבל הרמב"ן מפרש בע"א. וכ"כ הרמב"ם שם. פירושו שהרמב"ם כתב כמובא בפנים בשם רש"י, ולא כרמב"ן, אבל אם כתוב: רש"י שם, אבל הרמב"ן מפרש בע"א, וכ"כ הרמב"ם שם. אז הרי זה המשך, והכוונה שהרמב"ם כתב כפירוש הרמב"ן, ולא כרש"י). במשפטים הראשונים שבהערה מובאים המקורות לאמור בפנים, ובשאר משפטי ההערה ישנן, בדרך כלל, הפניות להשלמת הענין או הערות על האמור לעיל (בהערה, או בפנים).
- ח. הפניה למקום אחר באנציקלופדיה (באותו ערך או בערך אחר) בלשון "ע"י ציון פלוני", כוונתה להפנות את הקורא או לאמור בפנים במשפט המסתיים בציון ההוא, (לעתים המשפט מתחיל באחד מן הציונים הקודמים לציון הנזכר בהפניה, כמבואר לעיל אות ד), או לאמור בהערה שזה מספרה, או לשניהם כאחד.
- ט. דבר המוכח מהמקור המובא לו, אבל אינו כתוב שם במפורש, מובא בתוספת המלה "ע"י" לפני המקור.